

HET TIJDSPROBLEEM IN DE WIJSBEGEERTE DER WETSIDEE

door

Prof. Dr. H. DOOYEWEERD.

STELLINGEN.

I. Het probleem van den tijd is het grondprobleem van iedere werkelijkheidsleer. Het ligt op een veel dieper plan dan het probleem der ruimte, waarmede het vaak ten onrechte is gecoördineerd, wanneer men spreekt over „de werkelijkheid in ruimte en tijd”.

Even verwarrend is echter de in de moderne levensphilosophie gemaakte absolute *tegenstelling* van ruimte en tijd. De tijd laat zich evenmin met de ruimte coördineeren als ervan uitsluiten, daar hij (ook) aan de ruimte *ten grondslag ligt*.

II. De tijd in zijn vollen kosmischen zin heeft twee zijden, die wel te onderscheiden, maar nimmer te scheiden zijn, t.w. de *wetszijde* en de *subjectszijde*. De laatste is aan de eerste *onderworpen* ¹⁾. Naar de wetszijde openbaart de tijd zich als *kosmische tijdsorde*, naar de subjectszijde als *kosmische tijdsduur*. De rationalistische tijdsopvattingen verabsoluteeren de eerste, de irrationalistische de tweede zijde.

III. Als kosmische *tijdsorde* omvat de tijd twee grondstructuren van heel de vergankelijke werkelijkheid, die in de Wijsbegeerte der Wetsidee resp. de *modale* en de *individualiteits-structuur* genoemd worden.

De eerste is die van de *modale aspecten* der werkelijkheid, waarvan de W. d. W. voorloopig een veertiental heeft geanalyseerd, t.w. die van hoeveelheid (getal), ruimte, beweging, organisch leven,

¹⁾ Dit is in de Calvinistische wetsidee met haar belijdenis van de Scheppersouvereiniteit Gods geïmpliceerd. In de gangbare wijsbegeerte is dit wets- en subjectsbegrip verloren gegaan.

HET TIJDSPROBLEEM IN DE WIJSBEGEERTE DER WETSIDEE

door

Prof. Dr. H. DOOYEWEERD.

STELLINGEN.

I. Het probleem van den tijd is het grondprobleem van iedere werkelijkheidsleer. Het ligt op een veel dieper plan dan het probleem der ruimte, waarmede het vaak ten onrechte is gecoördineerd, wanneer men spreekt over „de werkelijkheid in ruimte en tijd”.

Even verwarrend is echter de in de moderne levensphilosophie gemaakte absolute *tegenstelling* van ruimte en tijd. De tijd laat zich evenmin met de ruimte coördineeren als ervan uitsluiten, daar hij (ook) aan de ruimte *ten grondslag ligt*.

II. De tijd in zijn vollen kosmischen zin heeft twee zijden, die wel te onderscheiden, maar nimmer te scheiden zijn, t.w. de *wetszijde* en de *subjectszijde*. De laatste is aan de eerste *onderworpen* ¹⁾. Naar de wetszijde openbaart de tijd zich als *kosmische tijdsorde*, naar de subjectszijde als *kosmische tijdsduur*. De rationalistische tijdsopvattingen verabsoluteeren de eerste, de irrationalistische de tweede zijde.

III. Als kosmische *tijdsorde* omvat de tijd twee grondstructuren van heel de vergankelijke werkelijkheid, die in de Wijsbegeerte der Wetsidee resp. de *modale* en de *individualiteits-structuur* genoemd worden.

De eerste is die van de *modale aspecten* der werkelijkheid, waarvan de W. d. W. voorloopig een veertiental heeft geanalyseerd, t.w. die van hoeveelheid (getal), ruimte, beweging, organisch leven,

¹⁾ Dit is in de Calvinistische wetsidee met haar belijdenis van de Scheppersouvereiniteit Gods geïmpliceerd. In de gangbare wijsbegeerte is dit wets- en subjectsbegrip verloren gegaan.

gevoel, het logisch analytische, het historische, het taal-aspect (symbolische beteekenis), het omgangsaspect, het economisch, aesthetisch, juridisch, moreel en geloofsaspect ¹⁾).

In al deze aspecten is de tijdelijke werkelijkheid slechts naar een bijzondere *wijze van zijn* (modaliteit), of naar het *hoe*, niet naar het concrete *wat* bepaald.

De individualiteits-structuren daarentegen zijn de typische totaliteits-structuren der concrete dingen, gebeurtenissen, handelingen en samenlevingsvormen. Zij overspannen in beginsel alle modale aspecten gelijkelijk (zie stelling XIX en XX), doch *groepeeren* de laatste op typische wijze. Zij zijn ook de structuren van den concreten tijdsduur.

IV. De modale structuren zijn evenals de individualiteits-structuren *wezenlijke tijds-structuren der werkelijkheid*. Gemis aan inzicht is het principieel verschil en den onderlingen samenhang dezer tijds-structuren verklaart de groote verwarring in de gangbare wijsgeerige tijdsopvattingen, waarin telkens *de* tijd vereenzelvigd wordt met een zijner modale aspecten (b.v. dat der beweging, dat van het leven, dat van het gevoel, dat der historische ontwikkeling).

Het gemis aan inzicht in de individualiteits-structuren van den tijd wreekt zich vooral bij de behandeling van het probleem der z.g.n. *tijdmeting* (zie stelling XVIII en vlg.).

V. De kosmische tijd drukt zich in elk zijner modale aspecten op eigen wijze uit, doch gaat in geen dezer op. Hij overspant ze en brengt ze in *continuen samenhang*. In de normatieve aspecten, waarin de tijdelijke werkelijkheid aan regels van zoo behooren is onderworpen, neemt de tijd modaal-normatieven zin aan (vgl. tijdsfiguren als het „te laat komen”, de juridische mora, de juridische verjaring, het logisch prius et posterius, enz., enz.).

De modale aspecten zijn wezenlijk *brekingspunten* van de *kosmische tijdscontinuïteit*. Uit een en ander vloeit voort, dat de vakwetenschappen, in zooverre zij verschillende modale aspecten der werkelijkheid hebben te onderzoeken, noodzakelijk met verschillende aspectbegrippen van den tijd moeten werken. Daarentegen zijn de

¹⁾ Naar hun modale structuur worden deze aspecten in de W. d. W. „wetskringen” genoemd.

individualiteitsstructuren van den tijd niet vakwetenschappelijk op te deelen.

VI. De modale aspecten zijn in een kosmische tijdsorde van vroeger en later gevoegd, die zich in de modale structuur van ieder aspect uitdrukt.

De modale structuur is een modale *zin*-structuur, waarin de modale zin-kern het oorspronkelijk, onherleidbaar karakter van het aspect waarborgt en als zoodanig het interne brekingspunt van den kosmischen tijd *binnen* het aspect is, waarin zich twee *richtingen* van de tijdsorde afteekenen: de *terugwijzende* en de *vooruitwijzende*.

De terugwijzende tijdsrichting komt tot uitdrukking in die modale zin-momenten in de aspect-structuur, die als zoodanig geen oorspronkelijk karakter dragen, maar terugwijzen naar de zin-kernen van in de kosmische tijdsorde *vroegere* aspecten. Deze zin-momenten worden in de *W. d. W.* *analogieën* of *retrociptaties* genoemd.

De vooruitwijzende tijdsrichting komt tot uitdrukking in die modale zin-momenten in de aspect-structuur, die evenmin een oorspronkelijk karakter dragen, maar vooruitwijzen naar de zin-kernen der in de kosmische tijdsorde *latere* aspecten. Deze zin-momenten worden *anticipaties* genoemd. Er zijn twee grens-aspecten, waarvan het eerste, dat der hoeveelheid, geen modale analogieën, en het tweede, dat van het geloof, geen modale anticipaties kan vertoonen.

Zoowel de analogieën als de anticipaties blijven binnen een modale structuur door haar zin-kern gekwalificeerd. Zij mogen dus niet worden gevat in den zin van die modale zin-kernen, waarheen zij terug-, resp. vooruitwijzen. (Vgl. hieronder de als bijlagen gegeven voorbeelden van analyse eener modale structuur.

BIJLAGEN I EN II BIJ STELLING VI.

Voorbeelden van analyse van een modale aspect-structuur.

I. De structuur van het gevoelsaspect.

- A. Zin-kern: gevoel, resp. het voelbare ¹⁾.
- B. Modale analogieën: a. de zinnelijke *menigvuldigheid* in subjectieve en objectieve functie als getals-analogieën in den zin van het gevoel;
 b. het subjectief *ruimtegevoel* en de objectieve *gewaarwordingsruimte* als subjectieve, resp. objectieve ruimte-analogieën in den zin van het gevoel;
 c. het *emotioneele* (de *gevoelsbeweging*) en het objectieve bewegingsbeeld als analogieën der beweging;
 d. het *zinnelijke* als analogie van het organisch leven (het zintuigelijke).
- C. Modale anticipaties: a. het *logisch* gevoel als anticipatie op het logisch analytische;
 b. het *beheerschend vorm*-gevoel (machtsgevoel) als historische anticipatie ²⁾;
 c. het *taalgevoel* als anticipatie op de symbolische beteekening;
 d. het *omgangsgevoel* als anticipatie op het omgangsaspect;
 e. het *economisch* gevoel als economische anticipatie;
 f. het *aesthetisch* gevoel als aesthetische anticipatie;

¹⁾ De modale zin van het gevoel omvat beslist meer dan de psychologie gewoonlijk onder „gevoel” verstaat. Zoo valt ongetwijfeld ook de z.g.n. „Empfindung” in den ruimsten zin er onder. Een zinnelijke kleurgewaarwording is modaal beschouwd evenzeer een gevoelsverschijnsel als een lustgevoel. Het is een vooroordeel de zintuigelijke gewaarwordingen, die ongetwijfeld van gevoelsgeaardheid zijn, bloot vanwege haar (normale) subject-object-relatie, gevoelskarakter te onzeggen en alleen de oogenschijnlijk puur subjectieve gevoelens dit karakter toe te kennen.

²⁾ De modale zin-kern van het historisch aspect is door de Wijsbegeerte der Wetsidee in de algemeene theorie der wetskringen geanalyseerd in het moment der *vrije beheerschende vorming* („cultuur”). De historische „ontwikkeling” is een analogie der beweging, die in deze *zin-kern* moet worden gevat.

- g. het *rechtsgevoel* als juridische anticipatie;
- h. het *liefdegevoel* als moreele anticipatie;
- i. het gevoel van *geloofsvertrouwen* (verzekerdheidsgevoel) als pistische anticipatie.

II. De structuur van het logisch aspect.

- A. *Zin-kern*: het logisch-analytische of de logische onderscheiding, resp. het logisch onderscheidbare ¹⁾).
- B. *Modale analogieën*: a. de logische *menigvuldigheid* der kenmerken als getals-analogie;
 b. de logische *denkruimte* als ruimte-analogie ²⁾);
 c. de logische *denk-beweging* als bewegings-analogie (vgl. het denk-proces in de sluitrede);
 d. het logisch organische *denkleven* als biotische analogie;
 e. de logische- of begrips-*voorstelling* als analogie der zinnelijke gevoelsindrukken.
- C. *Modale anticipaties*: a. de logische (*vorm-*) *beheersching* als historische anticipatie (welke alleen in het ontsloten, *theoretisch* denken krachtens zijn *systematische* tendens tot openbaring komt);
 b. de logische *symboliek* als taal-anticipatie (waardoor het theoretisch denken zich door vooruitgrijping op de betekenis van symbolen bevrijdt van de

¹⁾ Bij de analyse van de analogieën is hier de logische subject-object-relatie verder verwaarloosd, omdat deze te veel explicatie zou eischen, welke het schema te onoverzichtelijk zou maken.

²⁾ De logische denkruimte dient tot het analytisch juxta-poneeren en verbinden der begripskenmerken. Hier ligt de *innerlijke* kosmische tijdsband tusschen het logische en het ruimtelijke. Wij kunnen ons in onze tijdelijke denkfunctie van dezen band nimmer ontslaan. Wanneer men met de logicistische oorsprongslogica der Marburger-school het logisch denkproces tot oorsprong der „ruimte” verheft, en de ruimte logisch poogt te construeeren uit de *denkbeweging* der denk-*punten*, maakt men zich schuldig aan een omkeering en misduiding van de kosmische tijdsorde.

- starre gebondenheid van het naieve begrip aan de zinnelijke voorstelling);
- c. het logisch denk-*verkeer* in confrontatie van argument en tegen-argument als omgangs-anticipatie;
 - d. de *denk-economie* als economische anticipatie (een theoretische verdieping van het principe van den toereikenden grond in zooverre alle overtollige gronden voor een logische conclusie worden uitgeschakeld);
 - e. de logische (systeem-) *harmonie* als aesthetische anticipatie;
 - f. de logische *rechtvaardiging* in den zin van afweging van de logische rechtsgronden en hun tegen-gronden als juridische anticipatie;
 - g. de theoretische *eroos* als moreele anticipatie;
 - h. het logisch *axioma* als pistische anticipatie.

VII. Het inzicht in den alzijdigen tijd-samenhang der modale aspecten is van uitnemend belang, omdat daarin het *zin*-karakter der tijdelijke werkelijkheid praegnant tot openbaring komt.

Ieder aspect wijst buiten zich zelve uit naar den tijds-samenhang met alle andere, die zich in iedere aspect-structuur uitdrukt.

De kosmische tijdsorde zelve wijst als brekingswet van den zin boven zich zelve uit naar een ongebroken zin-totaliteit der schepping, welke den tijd te boven gaat.

Nergens in den tijd kan de denkende ikheid rust vinden. Zij wordt van aspect tot aspect voortgedreven tot zij in het tweede grens-aspect van den tijd, dat van het geloof, gedwongen wordt den blik boven den tijd te richten naar het religieuze centrum of de wortel-eenheid der tijdelijke werkelijkheid, die zelve slechts in religieuze afhankelijkheidsverhouding tot den goddelijken Oorsprong bestaat.

Zoo openbaart zich in heel de tijdelijke werkelijkheid een oorsprongstendens, die zich concentreert in het religieuze boven-tijdelijk

centrum van 's menschen bestaan, door de H. S. het „hart" genoemd, waaruit de uitgangen des levens zijn: *Inquietum est cor nostrum et mundus in corde nostro.*

VIII. Verleden, heden en toekomst zijn uitdrukking van een vaste *gerichtheid* van den *kosmischen* (niet bloot van den modaal-historischen) tijd, die reeds in de modale aspect-structuur tot openbaring komt, maar die eerst *zin* heeft in betrekking tot het transcendente religieuze centrum van den tijdelijken kosmos.

Slechts de mensch kan den tijd op deze wijze als een gerichten ervaren. Naarmate echter het transcendentiebesef bij den mensch verzwakt, verzwakt ook het vermogen zich dit *tijdsperspectief* tot bewustzijn te brengen. Het gemis aan historisch tijdsbesef bij primitieve volken is hiervan slechts één symptoom. De kosmische tijdservaring mag echter niet in historistischen trant met de ervaring van het historisch tijdsaspect worden vereenzelvigd.

IX. Wezenlijk tijdsbesef kan de mensch slechts hebben, omdat hij in het centrum van zijn bestaan den kosmischen tijd met al zijn verscheidenheid van structuren *transcendeert*.

Iedere wijsgeerige tijdsbeschouwing, die de menschelijke existentie in den tijd laat *opgaan*, is on-critisch, omdat zij zich geen reken-schap geeft van de noodwendige voorwaarden der tijds-ervaring.

Zoolang echter het transcendente centrum van het menschelijk bestaan (dat in de W. d. W. het archimedisch punt der wijsbegeerte genoemd wordt), immanent in het theoretisch denken gezocht wordt, kan in den kosmischen tijd geen juist inzicht worden verkregen. Met een wezenlijk Christelijke tijdsbeschouwing is dit z.g.n. immanentie-standpunt op geenerlei wijze te vereenigen.

X. Het theoretisch denken blijft in zijn modaal-logische structuur in den tijd bevangen. De Wijsbegeerte der Wetsidee heeft de modale tijdsstructuur van het logisch-analytisch aspect kunnen aantoonen (vgl. bijlage II) en zijn onverbrekelijken tijdelijken samenhang met alle andere aspecten der werkelijkheid.

Omdat het theoretisch denken door den kosmischen tijd omsloten blijft, is het principieel onmogelijk den tijd in zijn kosmische conti-

nuïteit in *begrip* te vatten ¹⁾. Alle z.g.n. tijdsbegrippen zijn slechts begrippen van modale *tijdsaspecten*. Deze begrippen berusten op een synthetische activiteit van ons kennend bewustzijn, die zelve eerst door den kosmischen tijds-samenhang van het logische met de niet-logische aspecten *mogelijk is*, en niet door de logische bewustzijns-functie, maar door de *transcendente ik-heid* voltrokken wordt.

Doordat Kant in zijn kenniscritiek den tijd slechts in zijn modaal-zinnelijk karakter als z.g.n. aanschouwingsvorm laat gelden, en hij vasthoudt aan het vooroordeel, dat de logische denkcategorieën als zoodanig tijd-loos zijn, kon hij het eigenlijk probleem inzake de mogelijkheid der kennistheoretische synthesis niet tot oplossing brengen.

XI. Waar de tijd juist naar zijn *kosmische* (alle modale aspecten omspannende) continuïteit niet in een *begrip* is te vatten, maar voor-onderstelde aller begripvorming is, legt de Wijsbegeerte der Wetsidee de voor-onderstelling dezer kosmische tijds-continuïteit in een *idee* of een critisch *grensbegrip* aan het onderzoek der modale en individualiteits-structuren der werkelijkheid *ten grondslag*.

Deze tijdsidee geeft *richting* aan het theoretisch onderzoek naar de kosmische tijdsorde der aspecten, in zooverre zij ieder modaal tijdsaspect in onverbrekelijken samenhang met alle andere doet zien en in de modale aspect-structuur zelve een *modale uitdrukking* van heel de kosmische tijdsorde leert vatten.

De theoretische analyse heeft geen anderen toegang tot de kosmische tijdsorde dan in de modale aspect-structuren van den tijd.

Alleen daardoor, dat deze laatste in eigen modalen zin heel de tijdsorde der aspecten tot uitdrukking brengen (n.l. in de orde van zin-kern, retrocipaties en anticipaties), is ook langs den indirecten weg van een analyse der modale aspect-structuren een theoretische analyse van deze tijdsorde der aspecten mogelijk.

De Wijsbegeerte der Wetsidee spreekt hier van een *universaliteit in eigen kring* der modale tijdsaspecten.

XII. De immanentiephilosophie (vgl. stelling IX) mist een eigenlijke *tijdsidee*. Zij is door haar (bewust of onbewust) voor-

¹⁾ Vgl. Augustinus' *Confessiones* XI, 17: „Quid est tempus? Si nemo a me quaerat, scio, si quaerenti explicari velim, nescio”.

oordeel inzake de transcendentie van het theoretisch denken gedwongen de geheele kosmische tijdsorde als fundament voor het wijsgeerig onderzoek naar de structuur der werkelijkheid uit te schakelen.

Gelijk zij, door de keuze van haar archimedisch punt (vgl. stelling IX) binnen het theoretisch denken, zich gedwongen ziet de diepere eenheid der aspecten in een bepaald (in de theoretische synthesis geabstraheerd en verabsoluteerd) aspect te zoeken, waartoe zij dan alle andere als modaliteiten tracht te herleiden, zoo zoekt zij ook telkens *den* kosmischen tijd met een zijner modale aspecten te vereenzelvigen.

Zoo ontstonden ook onvruchtbare discussies over den „waren tijd” als die tusschen E i n s t e i n en B e r g s o n (het objectief fysicale en het subjectief psychologisch tijdsbegrip).

XIII. Alleen bij een juist inzicht in de kosmische tijdsorde is het ook mogelijk de juiste verhouding te zien tusschen *subjectieven* en *objectieven* tijdsduur.

Deze verhouding berust op een *fundamenteele subject-object-relatie*, die zich zoowel binnen de modale als binnen de individualiteits-structuren der tijdelijke werkelijkheid geldend maakt.

Op het immanentie-standpunt kan in deze subject-object-relatie geen juist inzicht worden verkregen. Vandaar dat ook de tijdsbeschouwingen, die van dit standpunt uitgaan, beurtelings in subjectivisme en objectivisme vervallen. De rationalistische tijdsbeschouwingen (vgl. stelling II) zijn vaak *objectivistisch*, de irrationalistische *subjectivistisch* georiënteerd. Toch zijn ook op rationalistisch standpunt subjectivistische tijdsbeschouwingen denkbaar (vgl. D e s c a r t e s en K a n t), in zoover het kennend subject tot wetgever wordt verheven.

Het Aristotelische en het Newtonsche tijdsbegrip zijn van objectivistisch karakter. Daarentegen is de tijdsopvatting van H e n r i B e r g s o n (de tijd is subjectieve gevoelsduur) of die van S p e n g l e r (de tijd is de historische belevingsstroom als „Schick-sal”) *subjectivistisch* ingesteld.

XIV. In de modale structuur van den tijd treffen wij de subject-object-relatie aan binnen *alle* modale aspecten, met uitzondering van

het eerste grens-aspect (dat der hoeveelheid).

De modale objectsfuncties zijn (analogische) objectiveringen van modale subjectsfuncties, die binnen vroegere aspecten worden aangetroffen.

Zoo is b.v. reeds in het ruimte-aspect deze relatie aanwijsbaar: het punt is niets anders dan een ruimtelijke objectivatie van het getal in diens (anticiperende) irrationeele (infinitesimale) functie.

Het punt heeft geen subjectieve uitgebreidheid in eenige ruimtelijke dimensie, maar slechts een objectief-ruimtelijk bestaan. Het is een objectief moment in de gelijktijdige uitgebreidheid. Er bestaat een onomkeerbare afhankelijkheidsverhouding tusschen het modale object en het modale subject, in dien zin, dat de modale objectiviteit slechts bestaat in verhouding tot de modale subjectiviteit.

Zoo hebben binnen het psychisch gevoelsaspect de objectief-zinnelijke eigenschappen van een ding of een gebeuren slechts bestaan in haar structureele relatie tot *mogelijke* subjectieve zinnelijke gewaarwording. Dit wil echter niet zeggen, dat deze zinnelijke eigenschappen zelve een subjectief karakter zouden dragen in den zin van de leer der z.g.n. „secundaire kwaliteiten”. Zij komen aan de dingen zelve toe, maar slechts in betrokkenheid op mogelijke subjectieve waarneming. Zij zijn objectief-waarneembare kwaliteiten van een ding of gebeuren.

XV. In de aspecten, waar wij een modale subject-object-relatie aantreffen, vinden wij dus ook noodzakelijk een correlatie van subjectieven en objectieven (modalen) tijdsduur.

Zoo b.v. in het (psychisch) gevoelsaspect een correlatie tusschen subjectieven gevoelsduur en objectieven duur van de voor het gevoel waarneembare objectief-zinnelijke processen in de z.g.n. „buitenwereld”.

De z.g.n. presentie-tijd („specious present”) is slechts uit deze modale subject-object-relatie in den tijd te verstaan. De droomtijd heeft als subjectieve gevoelsduur slechts een intentioneele (blootvermeende) modale subject-object-relatie. Hij is als zoodanig geen objectieve tijdsduur, doch kan door z.g.n. „tijdmeting” op objectieven psychischen duur betrokken worden.

Newton's z.g.n. „absolute mathematische tijd” is niets anders

dan de modale objectivering van den getalstijd in het bewegingsaspect, waarbij een modaal *mogelijke* eenparige beweging volgens het traagheidsprincipe theoretisch in momenten van mathematisch gelijken duur wordt verdeeld. Dit geldt in principe evenzeer van H o e n e n 's aristotelisch-thomistisch begrip van den tijd als „genummerde beweging” (*αριθμὸς κινήσεως*).

Daarbij wordt van de individualiteits-structuren van den tijd geabstraheerd.

XVI. Het probleem der z.g.n. tijdmeting heeft in de objectivistische wijsgeerige tijdsopvattingen tot onoplosbare antinomieën gevoerd, die reeds door P l o t i n u s op scherpe wijze zijn geanalyseerd.

Deze antinomieën culmineeren in de vereenzelviging van een bloot modalen objectief-mathematischen bewegingsduur met den kosmischen tijd.

Wanneer de tijd slechts de „maat der beweging” ware, hoe kan dan de tijd zelve „gemeten” worden door beweging?

XVII. De kosmische tijdsorde kan uiteraard niet gemeten worden, daar alle meting *in* deze tijdsorde geschiedt en de kosmische tijdscontinuïteit vooronderstelt.

Slechts tijdsduur in subject-object-relatie kan gemeten worden en daarbij is de tijd-maat noodwendig zelve een tijdsduur in subject-object-relatie.

Een objectieve tijdmaat kan niet „an sich” bestaan, doch slechts in structureele betrokkenheid op mogelijke subjectieve meting van tijdsduur.

XVIII. Een puur modale objectieve tijdmaat, gelijk N e w t o n 's z.g.n. „absolute mathematische tijd” is principieel onbruikbaar voor de meting van *concreten* tijdsduur. De werkelijke duur der seconde b.v. is afhankelijk van de structuur der gebruikte tijdmaat. Dit is door E i n s t e i n juist gezien.

Alle concrete tijdsduur is een tijdsduur in individualiteits-structuur en kan slechts worden gemeten door tijdsduur in individualiteits-structuur.

Een experimenteel bruikbare tijdmaat moet objectief-zinnelijk

waarneembaar zijn en bevat noodzakelijk een objectief zinnelijk bewegingsbeeld in een van een genummerde afstandsverdeling voorzien ruimtebeeld.

Deze modale zinnelijke objectsfunctie van den tijdmaat wordt geconcretiseerd door de individualiteits-structuur van den laatste.

XIX. De individualiteitsstructuren zijn, in tegenstelling met de modale aspect-structuren, als zoodanig geen *brekingspunten* van den kosmischen tijd (vgl. stelling V), daar zij structuren zijn van een *individueel geheel*, dat als zoodanig in beginsel alle modale brekingspunten van den tijd *overspant*.

Juist daardoor zijn zij — evenals de kosmische tijdsorde zelve — slechts langs *indirecten* weg voor theoretische analyse toegankelijk. Deze weg loopt over het onderzoek naar de typische groepeerings der modale aspecten binnen een individualiteits-structuur.

Daar de naieve ervaring geheel in de kosmische tijdscontinuïteit blijft *ingesteld* en de naieve denkhouding geen theoretischen „Gegenstand” heeft, zijn juist de individualiteits-structuren der tijdelijke werkelijkheid voor de naieve ervaring onmiddellijk toegankelijk. Daarentegen worden de modale aspecten door haar slechts *impliciet* aan de individualiteits-structuren ervaren.

De kosmische tijdscontinuïteit overdekt in de naieve ervaring de modale brekingspunten van den tijd.

XX. De individueele dingen, gebeurtenissen, samenlevingsvormen enz. fungeren binnen hun resp. individualiteits-structuren in beginsel in alle aspecten der tijdelijke werkelijkheid gelijkelijk, 't zij in subjects-, 't zij in objectsfunctie.

De individualiteits-structuur waarborgt hun relatieve duurzaamheid. De metaphysische immanentie-philosophie poogde de relatieve constantheid der dingen in het substantiebegrif te vatten.

Het substantiebegrif is echter, in zijn overigens zeer uiteenlopende wijsgeerige concepties, juist fnuikend gebleken voor het inzicht in de tijds-structuren der werkelijkheid.

Het is een theoretische abstractie, welke in strijd met alle tijds-structuren het bestaan van een ding als z.g.n. „Ding an sich” *afsluit* in een tot essentie verheven aspect van de tijdelijke werkelijkheid.

XXI. Ook de traditioneele scholastisch-aristotelische opvatting van de dichotomie tusschen ziel en lichaam in den zin van twee substantiae incompletae, waarbij de „essentie” van het lichaam in de „stof”, die van de ziel (*anima rationalis*) in het „denken” wordt gezocht, strijdt op alle punten met de tijds-structuur van het menschelijk bestaan.

De schriftuurlijke „dichotomie” mag niet *in den tijd* worden gezocht. De principieele caesuur in het menschelijk bestaan, welke bij den tijdelijken dood in werking treedt, ligt tusschen heel den tijdelijken bestaansvorm (het „lichaam”) eenerzijds en den boven-tijdelijken wortel, het religieuze centrum of het hart van de menschelijke existentie (de „ziel”) anderzijds.

XXII. Een individualiteits-structuur der tijdelijk werkelijkheid groepeerd haar modale aspecten tot een individueel geheel, waarbij in een bepaald aspect de typische *bestemmingsfunctie* of *qualificeerende* functie van een ding, een concreet gebeuren of een samenlevingsvorm is aangewezen. Alle door den mensch gevormde dingen, alsmede alle samenlevingsstructuren bezitten bovendien een *typische funderingsfunctie* in een bepaald, aan het qualificeerende *voorafgaand*, aspect.

Zoo is b.v. een kunstwerk typisch *gequalificeerd door een aesthetische objectsfunctie* en typisch *historisch gefundeerd* in een objectieven cultuurvorm.

Zoo is b.v. het kerk-instituut als samenlevingsvorm typisch *gequalificeerd* als Christelijke geloofsgemeenschap en typisch *historisch gefundeerd* in een ambtelijken organisatievorm der geloofsmacht. Zoo is het huwelijk typisch *gequalificeerd* als moreele liefdesgemeenschap en typisch *gefundeerd* in de *biotische* geslachtsgemeenschap.

De typische groepeerd der aspecten binnen een individualiteits-structuur van den tijd laat hun modale tijdsorde onaangetast.

XXIII. Een individualiteits-structuur drukt zich binnen ieder harer modale aspecten op typische wijze uit en is alleen daardoor toegankelijk voor theoretische analyse.

De individualiteits-structuren bestaan evenmin als de modale structuren *op zich zelve*, doch slechts in *onderlinge vervlechting* door

de kosmische tijdsorde.

Deze tijdelijke vervlechting wordt in de Wijsbegeerte der Wets-
idee *enkapsis* genoemd.

Zoo zijn b.v. in een plastisch kunstwerk twee individualiteits-
structuren, t.w. die van het fysisch-chemisch gequalificeerd mar-
mer-materiaal en die van het aesthetisch gequalificeerd marmer-
beeld enkaptisch met elkander vervlochten in den *vorm* van het
kunstwerk.

XXIV. De z.g.n. klokke- en kalendertijd zijn typische individua-
liteits-structuren van den tijd, waarin een fysisch gequalificeerde
tijds-structuur (de mathematisch ingedeelde bewegingstijd van de
aarde in de dubbele draaiing om haar as en de zon) is vervlochten
met een door de omgangseischen gequalificeerde objectieve tijds-
structuur, die typisch in een historische *vorming* door den mensch
is gefundeerd.

Deze klokke- en kalendertijd is door den mensch gevormd tot
universeelen objectieven tijdmaat voor alle gebeuren.

Het gaat echter niet aan te zeggen, dat alle tijdelijk gebeuren
totaliter *in* den klokke- en kalendertijd verloopt. Want op deze wijze
zou uit het oog worden verloren, dat wij hier slechts met een *typi-
sche tijdmaat* te doen hebben, die als zoodanig nimmer met den
kosmischen tijd mag worden vereenzelvigd.